

REGÉNYEINK TÁRSADALMI SZEMLÉLETE

NYOLCVANAS évek végén egyik fiatal írónkat magához vonzotta a fin de siècle Párizsának rejtelmesen lobogó fénye.

A Felajzott idegekkel ment ő is az új szépségek felé, mint nyomában nem egy társa egészen az Adyék csodáraéhes nemzedékéig. De amíg Ady Endre csak szédülős víziót, mámoros önértetet hozott haza az előtte soha meg nem táruuló városból, Bakonyából, amelyben egyedül és ismeretlenül kerengett, — a fiatal Justh Zsigmond, aki ott kinn a társasági és szellemi élet forgatagába került, nyitott szemmel figyelte meg, amit értékesnek tartott és tanulságokat próbált leszűrni az itthoniak számára. A franciák pompás irodalmi kultúrája kapta meg, mint a XVIII. század irodalomteremtő magyarjait, íróik ízlése, szelleme, lélekismerete, amelyekben egy állandó és kedvvel vállalt társasági élet eredményeit csodálta, a szalonok lekicsinyelhető, de mégis mindenben érződő hatását, a művészelkek és a társadalom egymásrataltságának, egymásratalálásának virágait. „Igen fontos a művészetre és irodalomra nézve az is, hogy képviselői érintkezzenek az emberekkel, a közönséggel. Ez teszi tággá, szélessé a művész, az író világnézetét.“ Nálunk számos fogyatkozás oka, hogy a művészek kívül élnek a társaságon. Regényíróink emberismerete gazdagodna, ha elkülönődés helyett belevegyülnének a társas életbe. De más, kézzelfoghatóbb előnyökkel is biztat az írók és olvasók érintkezése; felkelti az örök sznob közönség kíváncsiságát, feléleszti vásárlókedvét. „Egy-két ilyen szalon nagyobb érdeklődést idézne elő az irodalom iránt, mint az összes „könyvvásárlást pártoló“ felhívások és reklámok együttvéve.“ „Ahol az író a társaság tagja, ott a társaság érdeklődik az irodalom iránt; ezt mutatja London és Párizs irodalmi élete. Hol az író, művész magára marad, magának él, ott el is lesz nemsokára hagyva s a közönség közönyétől akár éhen is halhat. Ha Frincesse Mathilde nem tart nyílt házat, ma nincs realiztikus iskola.“ Ami hiányzik, meg kell teremteni, át kell plántálni magyar talajba a pompázó ritka növényt.

A makacs óhajnak visszhangja támad; az idegen példa és a maga gondolatai Don Quichote-jának segítségével siet a valóság. Egyik szellemes, művelt mágnásasszonyunk, gróf Csáky Albinné felajánlja házat a kísérletre. A kezdeményezésnek felülről és nőtől kellett kiindulnia, hiszen a társaság zárt világa mindig nők körül forrott ki, a szalonélet a háziasszonyok műve és dicsősége. Az akkor induló Hét első számában jelent meg a grófnő lelkes cikke. „Legyen tehát, ami nincs, legyen szalonunk, mely igénytelen, szíves, igazi magyar

vendéglátással tárva legyen megszokott körünk, valamint a beléjutni kívánczók számára egyaránt.“ Az elmélet és a jószándék két tapasztalatlanja izgatottan várta a választ és bizonyára a meghökkenéstől kerekre nyílt szemmel fogadta a felháborodásnak, megbántott önértéknek, gúnyolódásnak, az egyszerű gorombáskodásoknak és választékos odamondogatásoknak a kitöréseit, amelyekkel íróink egymást múlták felül a grófi „kegy“ elutasításában. Harcos nyilatkozataikban megannyi sértett szűz háborgott; erényüket, az írói függetlenséget vette célba az alattomos és aljas kísértés. Silberstein Adolf gógós volt és megközelíthetetlen. „Ha a főrangú körök az írókra hatni akarnak s állanak a mellett, hogy azokat a saját körükbe vonják: ismerjék el előbb a szellem egyenrangúságát a születéssel.“ Mikszáth kedélyesen tudakolta, vajjon jutalomnak vagy büntetésnek szánják a szalonokban megjelenést és kimondta a szentenciát: „Nem, nem fiúk! Ne okoskodjatok. Maradjunk mi csak meg örökre a „Kis Pipa“ törzsvendégeinek.“ A szegény grófnő halálosan röstelkedett, szánta-bánta, hogy felszólt, mentegetődzött, „soha senkinek eszébe se juthatott kedve, kívánsága ellenére toborzani akarni valakit a velünk való megismerkedésre“ és sietve félreállott a diadalittas győztesek útjából. Egy hang lovagiasan és bátoritanul a védelmére kelt: „De uraim, hisz csak egy csésze teát kínáltak önöknek! Miért ez a szigorúság?“ — azután a harc elcsendesedett. Az írói rend hősiezen megvédte szabadságát a hatalmas ellenféllel szemben.

A tragikomikus kis eset tükrében komoly , problémák tűnnek fel. Egy évszázad törvényszerű, egész Európa szellemi életére kiterjedő fejlődése választja el a patrónuskereső írókat a függetlenségére féltékeny, felsőbbes modorú íróktól. A társadalmi viszonyok gyökeresen megváltoztak, a közönség köre kitágult, a mecénás szerepét átvették a könyvkiadók, az írók sűrűn politikai szerephez jutottak, a romantikus költőképzet és zsenikultusz nagyra növelte önértéküket; így és más általánosan ismert tényezők összejátszásából született meg a kasztra verődő, a társadalom egyéb rétegeitől magát büszkén elkülönítő irodalmártípus. A születés és a vagyon kiváltságosai díszes néptribun, a szűkkörű polgári morált és együgyű józan érzetű gúnyoló felsőbbrendű ember, a társadalom margóján élő bohém, a bűnösök és számkivetettek ügyét magáévá tevő apostol, a szellemi dandy, aki finnyásan fordul el az „átlaglelkektől“, váltak egymásután az irodalmi szerepjátszás kedvenc mintáivá. Nyugaton azonban az irodalom és társadalom kapcsolata sohasem szakadt meg teljesen. Az írókat szinte akarata ellenére kötötték századok fejlett kultúrájának a tradíciói, az örökül nyert ízlés, a tökéletessé kialakult nyelvi fonnák, megannyi bilincs, amellyel a közösség fogva tartja az egyént. És osztálygőgjét, meg szeparálódó hajlandóságát mindvégig ellensúlyozta az eleven társasági ösztön, a különféle áramlatok között vonzóerejüket el nem vesztett szalonok. Az arisztokraták megértően fogadták a lázadókat, a polgárok szívesen látták a gúnyolódókat, az írók jól érezték magukat ellenségeik között. Foglyok voltak, de fogságuk az irodalom életét jelentette, a megtartott színvonalat, a megúhódó ízlést és last not least, közönséget.

Hazánkban másképpen alakult a helyzet. A magyar irodalom régebbi típusát, amely úri passziónak és papok, szerzetesek kötelességtudásának köszönhető lett, a XVIII. század végén nálunk is a hivatásos író kezdte újjá formálni. Az új alak eleinte nem nagyon különbözött a régítől. A feltörekvő réteg körülményei, szegénysége, elszigeteltsége folytán műveletlenebb volt, mint a vezetőosztály, a franciás kultúrájú főnemesség. Így a magyar író számára a mecénás egyben kulturális mintakép is volt, akit követni, ízlését elsajátítani, igényeit kielégíteni iparkodott. Szellemileg is függött tehát az akkori társadalomtól. Sokat utazott, emberismerő, nagyműveltségű, idegen kultúrákat elsajátított patronusai voltak, akikkel szemben őt csak írói mivolta különböztette meg, tehetsége, amelyről még nem tudta, hogy büszkélkedni való. Alázatos volt és tanulmánygó, hódoló és utánzó.

Az első zökkenőt az így kialakult viszonyba a magyaryelvűség kérdése hozta. Főuraink a műveltségi színvonalat védelmezték a latin nyelvben, a tudományos közösségbe kapcsolódás lehetőségét, az ország keverék nyelveinek semlegesítőjét, a retorikai és politikai hagyományok őrzőjét. Íróink az írói feladatot látták a latin nyelvkészlet magyarrá váltásában; a fejletlen nyelvet mohó sietséggel próbálták alkalmassá tenni idegen szépségek visszaadására. Heroikus vállalkozás volt az övék, az írói ösztön bátor csodája. De az irodalmi indíték mögött egyre jobban tudatosodva már mellékcélzatok lappantak, a magukat függetlenítés gondolata kísértett. Az új nyelvi kultúra, amit ők teremtettek, egészen az övék lesz; kiemelő, megkülönböztető érték, amiért senkinek sem tartoznak hálával. A felvilágosodás, amelyre nálunk főúri érdeklődők irányították a figyelmet, főúri könyvtárak adták a táplálékot, visszacsapott az elindítóra; a honi műveltség önértébe burkolódzó patrióta már szellemi, sőt morális fölénytel tekintett a „kulföldieskedő” mágnásra, akinek tudása terméketlen maradt; a mintaképből lenézett ellenfél lett. A gyámkodás alól felszabadultak örömmel tették magukévá a herderi tant a nép kultúratermő erejéről; szolgálták az új bálványt, amely fölött már ők voltak az urak. A nép határozatlan, ködös képzelet mögött saját energiáik duzzadtak, a maguk érzései és céljai követelődztek. A vezető rétegek egyszerre elvesztették minden kulturális tekintélyüket (tegyük hozzá, a maguk szemében is), pontosan ismert képességeik az írói tudatban elértéktelenedtek a népben rejlő értékek javára. A század közepére az önállósult írói világnézetnek sikerült magához ragadnia a hegemóniát és immár a maga erejéből irodalmi virágkört teremtenie. Az alkotóerők teljükbe futottak, nevelőhatásuk szétáradt a közönségben, amely hálás tanítványként állott írói körül; a társadalom vált az irodalom függvényévé. A fejlődő ízlésű polgárság most éppen úgy rá volt utalva az írói útmutatásra, mint néhány évtizeddel előbb az írók a főnemesség műveltségeinek példaadására.

Az irodalmiság diadalában azonban magát az irodalmat veszélyeztető mérgek lappantak. Nemzeti klasszicizmusunk tragikuma volt, hogy formai tökéletességét megszegényedett ízléssel egyesítette, Kazinczyék nemzedékének kényeskedő urbanitását ékesen szóló provin-

cializmusra cserélte, vágyott sokszínű zenéjüket a népiesség egyhangú húros hangszerére írta át, a maga gazdag, modem mondanivalóit anakronisztikus, az európai irodalom akkori keretein már kívüleső műfaji formákba erőltette. Amíg a XVIII. századvégi úttörők bármilyen tökéletes eszközzel, de lényegbeli hasonlóságot teremtettek elmaradt kultúránk és a nagy nyugati irodalmi kultúrák között, a népies iskola törekvései inkább a környező kis nemzetek irodalomfogalmaival és céljaival váltak rokonná. A népiesség túlsúlyát a herderi bölcsélet, rousseau-i szentimentalizmus és a demokratikus politikai elméletek mellett, amelyek az ellenállóbb kultúrákat alig lendítették a népi felé, elsősorban a múlt század gyermekének, a nemzetiségi öntudatnak a kis nemzetek sorsát döntően befolyásoló hatása okozta. Történeti öröknek engedve haladt tehát irodalmunk egy nyomon a szomszéd népekével. De ők szellemi életük kezdetét köszönheték ennek az önszmélésnek, míg nálunk egy régebbi, értékesebb kultúrforma váltódott újabbra, mint ahogy a nemzetiségi gondolat is egy századokon át érvényes nemzetfogalmat gyűrt maga alá.¹ Íróink Vezérszerepük mámorában nem látták a veszteséget, nem bánták a kénytelen engedményeket, vállalták a népi programot. Büszkeségük mögött megalkuvás húzódtott meg és a kor ösztöneinek kiszolgáltatottság. Egyedül Arany János volt kivétel, akinek művészete heroikus küzdelem a lelkét és tehetségét lefelé húzó erőkkel.

Az irodalomnak nemzetet irányító hatása csak egy szerencsés történeti pillanatilag tarthatott. A keringő áram hamar megszakadt és a század végén irodalom és társadalom minden kapcsolat nélkül, közömbösen és értetlenül állottak egymással szemben. Az új intelligenciából hiányzott a közönséggé tömörülés tehetsége, az igényes irodalmi érdeklődés, amely erőfeszítésekre kényszeríti az író, megszabja a jó átlagnívót és végzi a nélkülözhetetlen selejtező munkát. Az író pedig, lélekben és életében egyre jobban elkülönülten, veszített hatalmát, amelyet természetesnek és öröknek tartott, gőgös művészfőlénynek pótolta. Elbizakodva önálló kultúrája erejében, elég erősnek érezte magát, hogy végkép függetlenné váljon a társadalomtól. A maga energiáival biztosítottak látta a fejlődést.

Az volt a kérdés, vajjon a magyar irodalmi hagyomány, még ha idegen irodalmi hatásoktól erősödve is, elérte-e már a belső kiteljesedésnek és megérésnek azt a fokát, hogy önmagát táplálni, önmagából megújulni képes legyen. Regényirodalmunk fejlődése adta meg legvilágosabban a tagadó választ.

Kialakulatlan volt mindenekelőtt a legfontosabb tényező: prózánk. Az egészséges fejlődés útja a nyersanyagnyelvtől a műalkotásnyelvhez vezet, az ösztönnyelvtől az értelemnyelvhez, a mondatoknak alárendelt szavakhoz, a műfajokhoz alkalmazkodni tudó, ányalódó, hajlékony mondatokhoz, a már szerkezetében lélektani finomságokat kilobbantó beszédhez. Jól tudták ezt a XVIII. század újítói, amidőn lelkes izgalommal hódították meg a legkülönfélébb műfaji formákat a magyar nyelv számára, egyszerre keresve a ruganyos-ságot és a választékosságot. Nyelvművelő programjuk helyett, amely a képességeknek minden irányban egyenletes fejlesztését kívánta, Vörösmarty óta

¹ V. ö. Ottlik László kitűnő tanulmányát: „Új Hungária felé.” Magyar Szemle, IV. i.

a gazdagítás szempontja győzedelmeskedett, a nyelvnek önmagáért, egy irányban, tárgyi követelményekhez nem illeszkedőn felduzzasztása. Nyelvünk lírává vált és a Ura reprezentatív magyar megnyilatkozásá, ahol a nedvbő, túlaradó gazdagság a legjobban érvényesíthető. Erőteljes, kiművelésre váró régi prózánk a romantika nyomán elerőtlenedett, sajátos feladatai a területére átcsapó Urai stílushatások mellett feledésbe merültek, színes lett és pontatlan. Ennek a ferde fejlődésnek végső állomása Szabó Dezső és követőinek ányalatosokat egyberosó, a hangszóróhoz hasonlóan mindig egyforma erővel harsogó, túlszűfolt regénystílusa; buja vegetáció, de nem a friss életé, hanem a rothadásé. A részek fontosabbak az egésznél, a szavak túlkialtják a mondatot és a barbár pompa mégsem képes palástolni a kifejezés tulajdonképpeni sivárságát.

Ahol a líraiság nem segíthetett, ott prózánk termőereje végzetesen elapadt. A társalgás hangját, amely a nyelv fejlettségének egyik legkétségtelenebb bizonyítéka, regényíróink mák vértelenül, mesterkéltnél merevséggel tudták visszahozni. Jókai, aki különben egyike legkitűnőbb beszélőinknek, amidőn egy-egy tiráda lírikus lendületét, vagy a népies mellékalakok játékosan józan bölcsességét szólatatja meg, a párbeszéd mesteriségében egyszerre erejét veszti. Egymást gyorsan váltogató, rövid, drámai mondatok csak látszatra adnak eleven dialógust. Ha figyelmesebben szemügyre vesszük technikájukat, a maguk ritmusát és értelmét a másiktól szinte teljesen függetlenül kibontakoztató mondatokra ismerünk, kijelentésre és válaszra, amelyek csak mellérendeltek, egymásután következnek, de nem egymást hívják életbe, mint a jó párbeszédben. önállóak, nem egybeívelők, beszélő és megszólított mechanikus szerepcseréi, nem közös alkotásai. „Mondain”, csevegő részletei pedig édeskészségükkel néha karikatúrái a könnyed társalgásnak. Kemény Zsigmond alakjaiból nehezen, darabosan szakad ki a gondolat; ők mondanivalóikat közlik, ahelyett, hogy beszélgetnének. A századközép és még inkább a századvég elbeszéléseiben azután a legszembeütőbb példáit találjuk a dialógustehetlenségnek; a minden életszín híjával levő kényszeredett fordulatok egy senkitől nem beszél, mesterséges nyelv benyomását keltik az olvasóban. Es ezen a bajon, a társalgási nyelv hiányán, nem segített a realizmus sem, amely pedig a paraszt beszélgetésében, persze a beszélők lelkivilágának megfelelő egyszerűsítéssel, el tudta találni az igazi dialógust. Mikszáth, Tömörkény, Móricz Arany János epikai hagyományába kapcsolódva a paraszti szóváltást művészi eszköz rangjára emelték, megvalósítva ezzel a magyar próza egyik legjellegzetesebb formái eredményét. De egyoldalú nyelvi érdeklődésük és főgékonyaságuk csak úgy gátolta az igazi beszélgető hang megszületését, mint a társaságtól való visszahúzódasuk. Nem segített a színház befolyása, a nálunk is népszerű „társasági színmű”, a francia szalondarabok sűrűn adott fordításai; nem segíthetett, mert a színpadi nyelv eredője és nem létrehozója a nyelvi kultúrának. A színpad nyelvművelő ereje igen nagy, de csak a kész anyag értékesítésében, bizonyos nyelvi sajátosságok divatbahozásában, másoknak erőszakos elnyomásában; csak szelektáló, nem teremtő erő. A darabok és a fordítások maguk is csinált, valószerűtlen nyelven íródtak; innen nem jöhetett fölfrissülés. Nem segített, sőt rontott a helyzeten az újságírásnak a századforduló óta egyre érezhetőbb irodalmi hatása. A sok bevándorló családból való újságíró a bömei, heinci stíluskészletet hozta át nyelvünkbe, amíg egy nemzedékváltás során német feuilletonistából magyar íróvá fejlődött. Ez a megvesztegető könnyedségű, de az évtizedek előtt megtalált stílusötleteken ma sem túljutó, erőfeszítés nélküli, gyorsan sekélyesedő írásmód a német prózát annak idején jótékonyan téríthette bizonyos súlykönyvités, franciás ányalódás felé, anélkül, hogy a már érett nyelvi formákön lényegesen változtatható volna, nálunk silányabb kiadásban és a magyar próza kezdetlegesebb állapotában érvényesülve csak árthatott. Így jött létre a mai, regényben, színdarabban, újságcikkben már alig különböző átlagstílus, amely, akárcsak Szabó Dezső emfázisa, iskolát csinált. A két stílusirány különben minden látszólagos ellentéte mellett alapjában megegyezik; mindkettő ányalatlan, alkalmazkodni képtelen, szóhasználatában pontatlan és a fogalmi határozottságot olcsó érzelmi feszültséggel helyettesítő.

A társadalomtól elkülönülő írók munkája sikertelen maradt szépprózánk urbánusabb és értelmibb formáinak kialakításában, amelyek pedig előfeltételei az elemző regénynek. A beszélgetés nehéz feladatában tünnek elő legvilágosabban az elszakadás következményei, de természetesen egyéb vonatkozásokban is éreztették hatásukat. A stílus ugyanis nemcsak az egyéni tehetség és az elsajátított műhelygyakorlat eredménye, hanem függvénye az írókat környező közönség műveltségi és ízlésszínvonalának, a társadalmi szabályok,

előítéletek és igények feszítőerejének, a társasági életnek és a nyelvi érettségnek, amely maga is társadalmi produktum; a stílus alkalmazkodás a társadalomhoz. Fejlettségét és értékét az átlagszínvonal méri, nem a kivételes alkotások, nem a meteorok átsuhanó ragyogása, hanem a csillagok nyugodt, egyenletes fénye. Bizonyos nyelvi és stílusadottságok nélkül, amelyek nemzedékek szívós, összeható munkáját kívánják, a legnagyobb szerűbb tehetség sem tud teljes értékűt alkotni. A zsenialitás nem segít a közizlés hiányán.

Tartalmi tekintetben is megsínylette a regény az irodalmár elszigetelődését. A romantikus regényformák, amelyekben még a történet uralkodik az ábrázolás felett, könnyen és sikerrel meghonosodtak nálunk is. A történetívé nemesített kalandregény Jósika és Kemény kéznél, Eötvösnek szociális célok felé táguló érzelmes regénye, Jókai roman-feuilletonja a nyugati jólismert példák korszerű megfelelője volt. Az ember- és társadalomrajz azonban náluk, mint mintáinknál is, (az égy Kemény kivételével, aki az esszéíró pszichológiai élelésátását és felelősségérzését vine át regényeibe) némi hivalkodással vállalt, de nem túlságos lelkiismeretességgel végrehajtott mellék munka; könnyebb vagy nehezebb képzel applikált díszítés a más alapötrevkvsü regény testén. A realista regényírás már legfőbb feladatául tekintette az addig csak mellékést; a kitzúzótt Programm és a megvalósulás között ekkor nő nagyra nálunk a szakadék. A baj ott kezdődött, hogy a realizmusba való áthajlást Jókai hajította végre, akinek irodalmi neveltsége, fantáziaműködése és vérmérséklete nem nagyon egyezett az új áramlattal. Ám kortársként elkerülhetetlenül sodrába került es a lehető eszközök közül az írói egyéniségének legmegfelelőbbet használva fel, uralomra juttatta a magyar regényre azóta is legjellemzőbb formát: az adomát. Mesélő kedve, „jó szemű“ megfigyelő volta, a genre iránti érkeke jól érvényesültek a megtalált műfájban. Az adoma voltaképpen primitív realista módszer; az alakok csak körvonalaikban, vázlatosan dolgozódnak ki, tulajdonságaik összesűrűsödnek a jellegzetesben, életük kiéleződik a csattanó felé, viselkedésük állandó pózbahelyeződés, minden cselekedetük burkolt utalás a fajta vagy osztály jellemére, amelyhez tartoznak. Minden realizmus kezdete ez; innen vezet az út az emberi lélek sokrétűségének feltárásával, az egyéni ábrázolással, a társadalom organizmusának megfigyelésével a nagy lélektani regényhez. Nálunk a realizmus eszközeiben nem, csak probléma-érdeklődésében mélyült; Mikszáth, Herczeg a regényekben alig változó modorral ugyanúgy az adomát hozták, mint a kisebb méretű, de műveik szövésében vetük teljesen rokon íróink, Vas Gereben, Baksay, Gárdonyi, Tömörkény és a látszólag ellenlábások, az idill ellen harcba indult sötétlátásúak, mint Tolnai Lajos, Bródy Sándor és Móricz Zsigmond. Az emberábrázolás mikéntje álig módosul, amíg a hang szelíden derűsből ironikusra, majd kárhóztatóra fordul; az alapsajátságokban nincs éles határvonal a jó és a középszerű munka között. A kiemelkedőt az átlagtól csak tehetségkülönbség választja el, amikok, de nem módszerkülönbség, ami minden.

A mesterségbeli hagyományként átvett, nem egyénileg megfigyelt és újragondolt társadalomkép szükségyszerűen egyre általánosabbá, határozatlanabbá fakult; a szemléletnek bizonyos „receptje“ alakult ki, néhány elhatalmasodott képzet szinte reflexszerűen merült fel az írói öntudatban az egyes osztályok számbavételénél. Leggyorsabban és legteljesebben az arisztokrácia esett ki a művészi ábrázolás köréből.

A magyar mágnásosztály, amelyhez helyzeti érdekesség dolgában csak az orosz arisztokrácia volt fogható, egyetlen határozott formát öltött társadalmi rétegünk, s idegenszerű, de a nemzeti léleknek mégis uralkodó vonásait megadó lényével nem érdekelte regényíróinkat. Hagyománymentő és divaton kapó kettőssége, örökölt tulajdonságival a mai világba illeszkedése, egyszerre tiszteletet parancsoló és humoros életmodora, szellemének lappangó válsága, elpolgáriasodása, nagy-szerű dilettánsai és furcsa figurái megannyi érdekes írói feladatot jelentettek. De a lehetőségek kiaknázatlan maradtak; a mágnás jobb íróinknál is megmaradt a népszerű regények hangulatkörében, szinte csak címében, dekoratív általánosságokban élön, legfeljebb „a gróf is

csak ember⁴⁴ tanulságáig elmélyülve. Osztyájanak zárt világa csak díszletként hatott képzeletükre, távol minden realitástól, őt magát az előkelőségnek kissé egyszerűen fogalmazott tulajdonságaival ruházták fel: tökéletes elegancia, nagyúri, léha életmód, párbajok,, fölényes tartózkodás, hidegség stb. Egészében kissé valószínűtlen és a nyilvánosságot csak hatásos effektusaiban foglalkoztató életét lelkük mélyén nem érezték komoly regénytárgynak; alig is nyúltak hozzá. Az angol arisztokrácia Meredithben, a francia Bourgetben vagy újabban Proustban, az orosz Tolsztojban megtalálta méltó ábrázolóit; a mienk Justh Zsigmond kidőlésével, Herczeg Ferenc nagy ígéretei után végleg áldozatul esett a Beniczkyne Bajza Lenkének.

Az arisztokrácia megközelíthetetlen (és amint láttuk, megközelíteni nem is kívánt) világ volt. Mindenki szeme előtt élte azonban könnyelmű életét a vidéki középosztály, a gentry, regényíróinknak máig a legkedveltebb témaadója. Jól ismertek a változatok Jókai patriarchális táblabíráitól Herczeg snájdig, Mikszáth romlott megyei urain keresztül Móricz „úri muriban“, boxgőzősen, duhajon, szépen elbukó hőseiig. Mégis, ha emlékezetünkbe idézzük őket, csak elmosódó, egybefolyt, közös kép merül fel bennünk, egymásra fotografált arcokhoz hasonló és egyetlen markáns egyéni alakot sem tudnánk megnevezni. A magyar vidéki regény az oblomovizmus rajza, de Oblomov nélkül. A hős szerepétöltő; karakterének általánosan elfogadott külsőségeit jeleníti meg, ő a „hanyagló gentry“. A maga sorsán bemutatja osztálya végzetét, helyi változat alig zavarja, egyéni különbség alig színezi a dolgok menetét. Lelki válságát, sorsának öntudatában tükrözését, érzelmi visszhangját nem ismerjük meg, élete filmje színesen, de némán pereg. Bukásában külső törvényszerűségeknek engedelmeskedik, mint a magasból tehetetlenül aláhulló kődarab, nem egyéni tulajdonságai érnek végzetessé.

A gentry sorsa megfogta íróink képzeletét, mégis alakja sablonos merevséggel tér vissza ábrázolásaikban. Szemük, amely az érdekes emberpéldányokra bámulva nyílt fel, lecsukódva őrizte az egyszer látott képet, amelyet azután az első benyomás boldog izgalmával idéztek fel magukban és vetettek alig változón újra meg újra papírra. Foglyul estek élményeiknek; az élmény pedig csak ürügye az alkotásnak és felhasználni, végére járni a tulajdonképpeni írói feladat. Hogy a regényalak egyénivé nőjön és kiszakadva a történet síkjából megkezdhesse csodálatos, testeden, de minden valóságnál előbb életét a képzeletünkben, az írónak boncoló vagy játékos kedvvel élményei fölé kellett kerekednie. Első hangulatai, rokon- és ellenszenve már csak nyersanyag számára, amelyet kíméledentül formál művészi célja érdekében. Regényíróinkban a felbuzgó érzelmek, a gentry mellett vagy ellen kilobbanó hangulatok erejét veszik a formáló készségnek. Az igazi regényíró az alakját a lelkében élő ködös vázból szemünk előtt, lépésről-lépésre bontakoztatja ki, új meg új tulajdonságait kutatva, mellékes, véletlen, néha neki magának is meglepő változatokkal fejlesztve benne az előre elhatározott karaktert; munkájában fogalmainak tisztulását is érezzük, a cél fokozatos meghódítását, az áradó témaödetek felett a végső egység diadalát. íróink gentryhősüket egy-kettőre talpraállítják,

beöltöztetik a készen álló tulajdonságokba, úgyhogy nemcsak maguk, de az olvasók sem számíthatnak meglepetésre és végighajszolják előírt sorsán. A gentry iránti érzelmeik gyors, könnyű és félre nem érhető példán keresnek kielégülést és igazolást.

A rokonérzésből fakadó érzelmek nagyon korán bizonyos résséntment-al ányalódtak. Amidőn az irodalmáröntudat élesebben kialakult és az írók életértékelő szempontjai egyre jobban az irodalmi nézőpontokkal azonosultak, amidőn az író a szellemi kaszthoz tartozás érzésével elkülönült az „átlagembertől“, a tudat alatt lappangó ellenérzés legkönnyebben a minden irodalmi műveltség nélküli és minden ilyenfajta életformát a maga életteljességében mélységesen lenéző, az intellektuel kultúra iránt színvak gentry alakja ellen feszülhetett. Legkönnyebben, mert a mágnásban mindig van valami irodalomtámogató, nemes dilettáns érzék, egyébként csekély száma és különállása miatt is nem a tulajdonképpeni meghódítandó publikum az írók szemében. Az úri középosztály ellenben a közönség; az olvasó és író viszonyának helyzeténél, természeténél, neveltetésénél fogva minden egészséges irodalmi életnek ma elsősorban bázisa, a fő könyvfogyasztó, követelőző igényeivel, éber ízlésével és sznobizmusával állandó ösztönző. Szomorú paradoxonja a magyar irodalomnak, hogy a tulajdonképpeni olvasóközönséget nem érdeklik a könyvek. A könyvellenség nagy fogyatkozása ellenszenvet keltett a gentry köréből kikerült írókban is, akik minden alkotógójuk ellenére háttérbe szorultak érzéketlen társaik mellett, a kívülállók, az alulról jöttek, az irodalmi kultúra feldobottjai szemében pedig ez a fogyatkozás már gonosz és értelmetlen bűn volt. Am ahogy a gentryben az olvasó, úgy vetélődött el a magyar regényíróban az igazi művész, amidőn kasztelőitŐetétől megkötvé nem ismerte fel a maga lényétől egészen különböző lélekalkat létjogosultságát, értelmét, művészi használhatóságát és művészi igazságát. Az eltérő külsőségek iránt volt érzéke, lényegmegkülönböztetésre nem. Az igazi alkotó író ott kezdődik, ahol ki tud lépni osztályszemléletéből és behatol mások zárt világába, öntudatlanul magukat adó életformák között övé a reflektáló, a simuló, a többiekét is tudatosító; de első feltétel, hogy végére járjon mivoltuknak. Meg kell belülről ismerkednie az ábrázolandó világgal, bizonyos dolgoknak tudatába felszívódni, bizonyos előfeltételeknek magától értetődökké válni benne, hogy az embereit és az őket körülfogó társadalmi atmoszférát meg tudja teremteni. Aki mágnásról, polgárról, parasztról valaha igazán jót írt, egyszerre volt előítéleteik rabja és bírálója, érdeklődő és leleplező, bajtárs és áruló. Méltányolta a mágnás mágnásvoltát, a polgár polgárságát, a paraszt parasztságát és foléjük kerekedett, amidőn alakot formált belőlük. Saját lényétől különbözésük ingerelte teremtő ösztönét. Diadalát éppen engedékenységének köszönhetette; a művészet útján helybenhagyta azt, amit elveivel esetleg tagadott. A gentryvel foglalkozó regényíróink nem tudták levetni a naiv gyönyörködéstől a mély felháborodásig ívelő elfogultságukat; munkájuk ítélkezés, de csak a maguk törvénykönyve alapján. Babits volt az első, aki a „Halálfiat“ban értette a módját az ösztönös irodalmár-állásfoglalástól mentes ábrázolásnak; a kultúraszomjas

Imruska és a kultúratagadó rokonság igazságát egyforma értékűnek tudja elfogadtatni, a meddő, de elkerülhetetlen lázadás és a bénító, de megtartó realitás tragikus kettősségét jóváhagyatja a megírás lenyűgöző erejével. Imruska egyszerre hős és kalandor, mártír és Don Quichote; makacs koponyákon szétzúzódznak álmai, de érzi, hogy a világ berendezkedésében fontosabb ez a makacsság, mint az ő álmodozása. A szélmalom csak szélmalom lehet és nem óriáslovag; forgó kerekai hálátlanul törik össze az álmodót, aki csodát képzelt a szürke test helyébe.

A regényírás az a furcsa terület, ahol a „Warum etwas einfach machen, wenn es kompliziert auch geht?“ ironikus elve a legkomolyabb követelmény. Természetesen van egy magasabbrendű egyszerűség, a fejlődésében csúcspontra jutott író áldozatos önfegyelmzése, eszközeinek mesterségében biztos szűkítése, egyensúly, amely bonyolult erők összehatásának eredménye. Van azonban egy másik egyszerűség, amely elejtése a tulajdonképpeni feladatnak, nem lemondás, hanem meghátrálás, nem művészet, hanem ügyetlenség. Ha az író lépten-nyomon rajta kapatja magát hátsó gondolatain, ha túlságosan bizonyít, ha jeleneteit csak adalékokként hozza tételéhez, ha az ábrázolás túlságosan átlátszó, a művészi hatás nyomban csökken, az olvasó gyanút fog. Így volt ez a gentryvilág rajzában és így van még kiélezetlenebben a kisváros megrajzolásában. A kisváros élete a magyar realista regényben pontosan annyi, amennyit a könyvekre alkalmazott kiadói reklámcédula a tehetséget megfojtó porvárosról, sárfészekről elmond; a testet öltött „alapeszme“. Elég egyetlen könyv, hogy a többinek szerkesztését, hangját, figuráit, sőt eseményeit is ismerjük. Aki például Török Gyulának annak idején nagy lelkesedéssel fogadott regényét („A porban“) elolvassa, a letört, durva kisvárosi alakok közt vergődő széplélek tragikus sorsában kivonatát kapja minden magyar kisváros-regénynek. Az alapséma mindig ugyanaz: az egy kiváltsággal szembenálló relieftelen, érdektelen tömeg. Az író mindenkit lenéz a kedvencén kívül, aki önmaga vagy rokoniélek és e művészi edzen megvetéssel rontja el a dolgát. Hőse jelentőségén nagyot lendítené, küzdelmét igazabbá tenné, ha a környezetet nem festené oly vigasztalan szürkére. Végig egy dallamot játszik, témavariációk és hangszerezés nélkül, egyhangú, elnyújtott, panaszos dallamot, amelyet non enyhít a bujkáló motívumok szépsége. Megértő figyelem nem hoz előtérbe regényeinkben egy-egy mellékalakot, hogy kisvárosi rögeszmék erejét vizsgálja bennük, groteszk képzelet nem növeszt felejtetetlenül szertelenné egy-egy vidéki hóbortost, csúfondáros irónia nem mutogatja a kicsinyesség és nagyképűség nászát, gyöngéd érdeklődés nem hajol egy-egy „brüte“ fölé, hogy meghallgassa mentségeit, izgatott kíváncsiság nem keres különbségeket kisvárosaink arcai között; emberi sokféleség, életszínesség, írói eszközgazdagság elmosódtak a kezdetleges képen. A porba fulladt tehetség sorsa persze magában is megkapó; de mindig veszedelmes, ha egy regény témája szebb, mint a részletei.

A gentry és a kisváros általánosságokba vesző képét már a kényelmesedő, könnyű asszociációkat, gyors megoldásokat kereső literátor-

szemlélet alakította ki. Bomlasztó hatása vitte át a parasztrégényt is parasztmitológiába. A magyar paraszt az ő végleges polgárjogát az irodalomban és az addig csak sejtett, bizonytalan körvonalakból határozott testetöltését Arany János művészetének köszöni. Alakja, ahogyan Arany a maga egyéniségéből és alföldi sajátságokból egybe-gyúrta, máig legteljesebb értékű irodalmi típusunk. Nagy epikusunk itt regényírói feladatot valósított meg csodálatos elemzőkészségével, amely a vele foglalkozókat már régebben a realista regényírókra emlé-keztette és módszerével, felfogásával eddig eléggé nem méltányolt ösztönzést adott regényírásunknak is. (Egyébként nemcsak ezen a pon-ton, hanem egyebütt is: Arany műltformáló eszközei hatnak például Herczeg és Gárdonyi történeti regény technikájában.) Ennek a teremtő erővel életbehívott léleknek íróink újabb meg újabb vonásait kutatták fel; Mikszáth a fűfengot, Justh Zsigmond a rögeszmés hitektől megszállottságot, Tolnai a kapzsiságot, Móricz a földéhséget, az ür-gyűlöletet. Az ízes paraszti nyelvet pedig ők és kisebb társaik nagy gyönyörűséggel és kivételes sikerrel használták fel írásaikban. Az alakítás biztonsága azonban egyszerre megzavarodott, különös érzelmi exaltáció mosta szét az éles körvonalakat. Móricz Türi Danija szer-telenségében már ilyen széteső alak, de a dekomponálódás döntő hatása, újból költőtől, Ady Endrétől indult ki, mint ahogy a testetöltés Aranytól. Ady a maga hajszolt voltát és fajtája tépettségét a paraszti sors szimbólumában foglalta össze, a tragikus magyarság régi érzel-mét az uraitól elnyomott jobbágylélek keserűségére hangolta át. Ugyan-akkor azonban a Berzsenyiek, Kölcseyek csüggedését valami naiv optimizmusra váltotta, nem a reformkor nemzedékének a közvetlen tennivalókat felismerő életérzésére, hanem határozatlan fellobbanások-ban magát kiélő kurucromantikára, a jövő végtelen lehetőségeivel vigasztalódóra. És a nemzettel azonosnak érzett parasztban is a vég-telen lehetőségek emberét tisztelte, a Mesebeli Jánost, a mitikus hőst, aki most még semmi, de minden lehet, titokzatos értékek hordozóját, csodálatos vétkek terheltjét. A költői élmény minden más tekintetet legyűrő ereje munkált érzelmeiben, a gazdag ihletforrást, az újszerű magakifejeződést megtalált poétalélek erőszaka, a szerencsés fikciót minden realitásnál többre becsülő írói elfogultság, így volt és jól volt ez így magánál Adynál, akinek egyénisége forrta ki világnézetét és akit nagyszerű versek igazoltak. De a hatása alatt állóknál már pózzá hült az elragadtatás láza, végkép frázisba fordultak a nagyhangú szólamok és üressé szikkadt a magyarság- és parasztképzet is. A még teremtő önkényt kisebb literátorok hatalmaskodása követte. Jött a rossz írónak zseniális Szabó Dezső, akinek gözös mondataiban a paraszt rejtélyes bálványá dagadt, az őserő és az élet megszemélyesítőjévé. A hatásos költői motívum regényhősbe vetítve rossznak, művészi szempontból kártékonynak bizonyult; Szabó Dezsőnek és tanít-ványainak munkáiban a parasztábrázolás is eljutott az üres súlyemelés tragikómikus stádiumába, ahol a gyámoltalan eredmény helyett az író „nagyszerű szándékait“, „robbanó temperamentumát“, „látnoki hitét“ kell kissé bizonytalanul dicsérgetnünk.

A paraszt alakja legtovább állott ellen az üressé válás folyamaté-

nak és mint nyelvében, úgy témavoltában is a legtöbb eredeti szint adta regényirodalmunknak. Viszont elfajulása, a háború utáni groteszk szélsőségekkel, a legvégtetesebb volt. Teremtő energiája elapadtával élesen kiütöztek a népiesség eredendő hibái. Egy időre összeforrt a nemzetlélekkel, új képességeket szabadítva fel benne, de lényegében irodalomellenes, végső kifejlődésében kultúrát és ízlést fenyegető volt és a magyar szellemiségnek semmi esetre sem örök, ősi tulajdonsága; koreszmék szülötte és velük együtt változó és elmúló. A magyar szellemet a népivel azonosítani annyi, mint egyik időleges megnyilvánulási formáját ráerőszakolni a múltra, amelyhez nem sok köze volt és belékényszeríteni a jövőbe, amelyhez talán újból nem sok köze lesz.

Regényírásunk sekélyesedő áramába Ambrus Zoltán próbált friss vizeket eresztetni. Vezéralakja volt a magyar fin de siècle érdekes, nyugtalan, intellektuális feszültségekkel és őszinte kultúrákívánással teli, művelt, „franciás“, de elsikkadt energiájú íróinak. Nagy igényei voltak a regénnyel szemben; bonyolultabb városi miliót akart az egyszerűbb vidéki helyett, lassú elemzéseket a nálunk megszokott rohanó stílus helyett, elmélyedő lélekrajzot az adoma helyébe. De túlméretezte szándékait, akárcsak Justh Zsigmond, az előzményekhez, az olvasóközönség kívánságához és a tehetségéhez képest is; friss látású, fölényesen biztos novellákra futotta legjobban az ereje. Ízlését, tudását, képességeit szerencsésen szolgálatába fogta természetének zsumalisztikus alapvonása, ő a szépíróvá nőtt chroniqueur; a kasztba tömörülő irodalmár egyik jellegzetes modern típusának, az újságíró-írónak első és egyben legértékesebb képviselője nálunk. Természetesen előtte is voltak íróink, akik lapokba dolgozóiak, de benne először lett egyenrangú a zsumaliszta az íróval, hogy a nyomában sűrűn felsorakozó seregben végleg felülkerekedjen. A foglalkozás lélektani kategóriává változik; az újságíró, akinek mindennap a megoldást, a feleletet, a készet kell publikuma elé varázsolnia, nem lesz a keresések, távoli célokra irányuló erőfeszítések embere. Meglepetésekre beállított idegzete gyorsan ellankad, kényszerű ügyeskedése hajlamossá teszi a látszathatásokra. Értékelése lassankint egybeolvad társaiéval, igazán csak az ő véleményük érdekli, szavakban, fogalmakban, sőt érzelmekben különös zsargon alakul ki köztük, amelyet külső ember csak nehézkesen tud követni és amelyet ő megkülönböztetőnek, fölényt adónak érez. Lappangó hatalomvágy dolgozik benne, önérzete a régi romantikus büszkeségnek olcsóbb kiadása; cikkeiben minden nap „a nemzet eleven lelkiismerete“ szólal meg. Nagy biztonságában azonban eltompul minden iránt, ami kívül esik körén, a sokértelmű valóságot szegényes képzeteibe erőszakolja. Nálunk a mesterségbeli általános vonások a középeurópai zsidóság gyorsan petyhüdő, hígan szentimentális szellemével elegyedtek. Éretlen városi irodalom alakult ki (éretlen, mint maga Pest volt összedobált fajtáival, kialakulatlan ízlésével, parvenükultúrájával), újságrovatokat emelve műfajrangra, hírlapi igényeket elégtíve ki irodalmi fonnában.

A magára utalt irodalmártípus másik jellegzetes háborúelőtti képviselője a bölcsészíró volt nálunk. Az elnevezés természetesen

a lélekalkatnak szól, nem a foglalkozásnak, bár a Nyugat generációjának javarésze tényleg tanárember is volt „forradalmukban“ a filozofter-szellem lázadt. A bölcsészlélek számára a valóság elvesztette súlyát és ingerét; a könyvhatás erősödik benne minden életérzésnél nagyobb energiájú élménnyé. Az újságíró a futólagos benyomások foglya, a nyersanyagé, amelyet alakítatlanul, művészi újratemtés nélkül dobál szét munkáiban, a bölcsész a megírt dolgoké, amelyektől csak nehezen talál vissza a friss szemlélethez. Karakterét a hatások edzik; egy-egy csodált mintaképtől megszállottan küszködik az egyéni magakifejezésért. Állandó kábulatban él, világa mesterséges izgatószerke eredménye. Társadalmi elhelyezetlenségéért ösztönösen a szellemi rokonok büszke sorával kárpótolja magát, lényének leküzdhetetlen suta félszességét, meghunyászkodásait, a gyengék örök megaláztatását a tudás mámoros göggyével egyensúlyozza. Gyáva, menekülő, de művészlélek. A mester-ség, a megoldásmódok, a „hogyan“ izgatják, nem a tapasztalatok, hanem a felgyült hatások lobbantják ki írói kőivét, kíváncsi az alkalmazás lehetőségeire, a tárgy csak alkalom, néha csak ürügy a tanul-tak felhasználására. Minden ízében mesterkelt, de a mesterkéltsége már természet, könyvekben élése a legvalódibb élet. Értelmetlenség tehát a „záporozó életet“ idézni ellene összetörő érvnek, amint azt Szabó Dezső emlékezetes pamfletjében és mások megcselekedték. Szabó Dezsőék életfogalma különben éppenúgy elvonásból született, mint a könyvek világa; irodalom, de rossz irodalom. Az „Életet“ a rossz író látja, a jó író csak élőkről tud. Az igazán nagyok azok közül kerülnek ki, akiket a valóság és a gondolat árnyalatai egyformán meg-ejtenek és akiknek szervezete a maga céljaira képes feldolgozni az idegen hatások szükséges mérgét.

Ambrus Zoltánban, az újságíróban és Babits Mihályban, a bölcsészben, megvolt a két alapvető tulajdonság, amely igazolhatja a társadalomtól elszakadt modern irodalmárt: a nyugodt kultúra és a biztos ízlés. Aki vezetni akar, legyen arra hivatott; aki erőszakkal megszakította a nagy közösségekben keringő energiaáramot, legyen önmagában energiaforrás. Legyen művelt, ha már „tapasztalt“ nem tud lenni, egyéni erőfeszítéssel pótolja az elutasított gyámkodást. Ambrus és Babits is a legmagasabb követelményeket tűzték maguk elé; ám végül Ambrus munkássága a könnyű lehetőségekre való akaratlan csábítással hatott, Babits útmutatása pedig egyáltalában nem talált követőre; ők és még egy-két kivétel nem tartóztathatták fel a típus törvényszerű hanyatlását, amely a háború utáni fiatal generációban érte el mélypontját. A gentry-, kisváros-, paraszttéma végleg elsovadt; unott egyformaságban vagy tehetetlen nagyotakarástól eltorzítva (Tamási Áron „Szűzmáriás királyfi“) tér vissza a munkákban, a városregény nem tud megszületni, a lélekrajz teljesen elsekélyesedett. A bölcsész kiveszöben van és elterpeszkedik az újságíró; félműveltség, lexikontudás, riporttájékozottság szorítja ki az igazi lelki kultúrát. A nyugati regény módszerbeli átalakulásának, a regényformát bontó, fölényes, ironikus, gondolati játékokat történetbe öltöztető, a realizmuson túlhaladt mai stílusnak, a bonyolult intellektuális játékoknak fiataljainknál nyomát sem találjuk. Kitaposott és igen régi

ösvényeken haladnak, a nyolcvanas évek irodalmához térnek vissza ihletért és technikáért; a hatások elvesztették korszerűségüket, ami a szellemi ellustulás és tájékozatlanság jele. Munkáik meglepetéstelenek, szürke jelenetek építik ki az első lapok után már teljes egészében ismert regényvázat. Nincs alkotófantáziájuk, a történésnek nincsen sodra, percre sem érezzük, mint az igazi regénynél, hogy rabjaivá lettünk egy az akaratunknál erősebb hatalomnak. Képtelenek szellemi tekintélyt szerezni; mondanivalóik és gondolataik érdektelenek, állandó kínzó kielégítetlenséggel olvassuk könyveiket. Átlagintelligenciák átlagizléssel és átlagtehetséggel, de az író kivételes lényének, vezetésre hivatottságának tudata erősebben él bennük, mint valaha. Ha a legkiemelkedőbbeket tekintjük, Kodolányit, aki a merész újíto büszkeségével alkalmazza a naturalizmusnak már a köztudatban is elavult szabályait, vagy Zsolt Bélát, akiben a regényírói készség egy árnyalattal sem tudja elmélyíteni a vezércikkíró érdeklődését, napi használatra szánt emberlátását és ítéleteit, ugyanarra a szomorú megállapításra jutunk, mint társaiknál: a társadalmi önállósodás végeredményéül a literátorszellem eljutott a csődig.

HALÁSZ GÁBOR